16-17

अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल प्रकाशन

संगीत कला विहार

₹ ३०/-

सितंबर २०१७

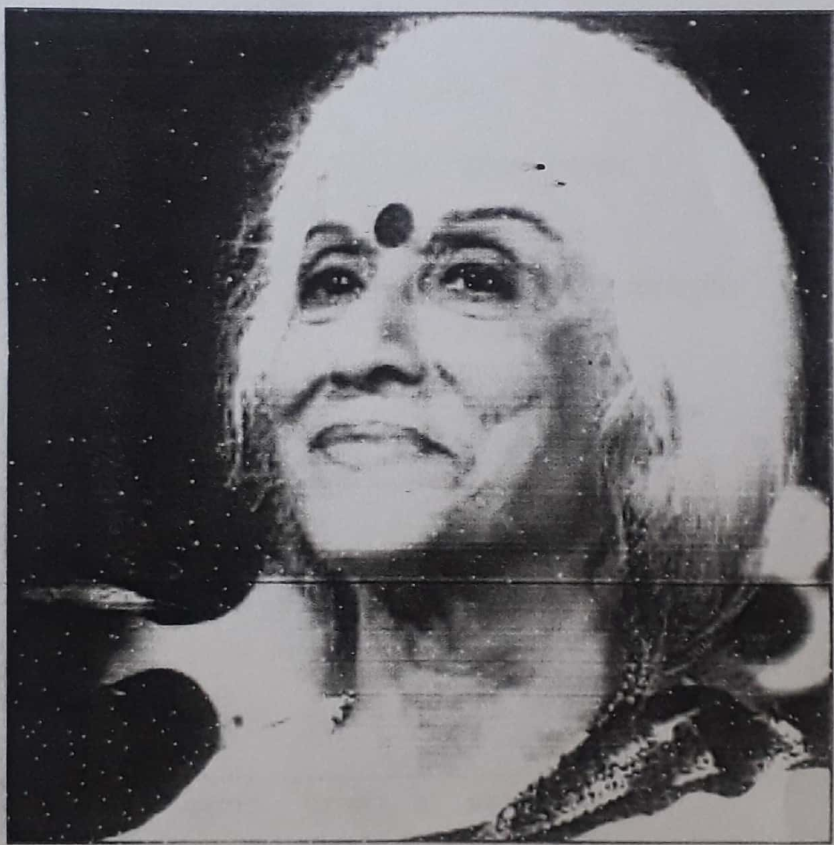

पद्मभूषण डॉ. प्रभा अत्रे

Scanned by CamScanner

संगीत कला विहार

सप्टेंबर :- २०१७ वर्ष :- ७० अंक :- ०९

अनुक्रमणिका

			पृष्ठ क्रमांक
• संपादकीय	... ...		[illegible]
• वळणवाटा जगण्याचा तोल सांभाळणाऱ्या	... ...	डॉ. प्रभा अत्रे	[illegible]
• कथा - अमानतची	... ...	श्रीमती रजनी पोहनकर	१४
• ज्येष्ठ हार्मोनियम् वादक - पं. श्री. अनंत केमकर	... ...	डॉ. राजश्री महाजनी	१७
• डॉ. पं. विद्याधर व्यास यांच्या (कार्यशाळेतील) कथनामधील काही उतारे	... ...	डॉ. मुद्रिका जानी	२०
• आधुनिक संगीताचा आधारस्तंभ - स्व. पं. भातखंडे	... ...	अणिमा श्रीवास्तव	२३
• संगीताचे उपासक - आप्पासाहेब देशपांडे तथा नूतन गंधर्व	... ...	हरिहर कुलकर्णी, पंडित लोहार	२६
• "गुरुवर्य - स्व. पं. गणपत पर्वतकर"	... ...	नचिकेत मेहेंदळे	३०
• राग : हेमन्त	... ...	गोपाल चन्द्र नन्दी	३२
• राग : सोहनी	... ...	पं. सतीश चन्द्र श्रीवास्तव	३४
• राग : वृन्दावनी सारंग	... ...	कु. श्रीयान्शी चन्द्रा	३५
• राग : दुर्गा	... ...	प्रा. डा. सुनील पारीसे	३६
• पुस्तक समीक्षा : ताल - कोश	... ...	निवेदक (श्रीकान्त शुक्ल)	३७
• संगीत संसार के समाचार	... ...		३८
• रजिस्ट्रार कार्यालय समाचार	... ...		४६
• गुजराथी विभाग : नाट्यशास्त्र अने अभिनयदर्पण अनुसार हस्तमुद्राओनी तुलना	... ...	श्री. धरमशी शाह	५१

मुखपृष्ठ : पद्मभूषण डॉ. प्रभा अत्रे

इस पत्रिका में प्रकाशित लेखकों के विचारों से संपादक तथा मंडल का सहमत होना आवश्यक नहीं है।

मूल्य : रु. ३०/-

Scanned by CamScanner

राग : दुर्गा

मध्यलय (बंदिश) ताल - रूपक

स्थाई : जाग कर मै, दुर्गे देवी, आदि शक्ती रूपे, दुःख हरनी
अंतरा : वरदायीनी, जग जननी, चरण तेरे, आयो भवानी

स्थाई

१	२	३	४	५	६	७	१	२	३	४	५	६	७
सा	ध	[illegible]	म	[illegible]	सा	[illegible]	प	प	[illegible]	प	[illegible]	[illegible]	[illegible]
न	न	न	क	रु	मै	ऽ	दु	ऽ	र्गे	ऽ	[illegible]	दी	[illegible]
X			२		३		X			२		३	
रे	म	रे	प	म	रे	सा	सां	-	सां	धसा	रेसां	धप	मप
आ	ऽ	दि	श	क्ति	रु	पे	दु	ऽ	ख	हऽ	ऽऽ	रऽ	नीऽ
X			२		३		X			२		३	

अंतरा

१	२	३	४	५	६	७	१	२	३	४	५	६	७
म	प	ध	सां	ध	सां	सां	सां	-	रें	मां	प	म	प
व	र	दा	ऽ	ऽ	यी	नी	ज	ऽ	ग	ज	न	नी	[illegible]
X			२		३		X			२		३	
ध	सां	रें	मं	रें	सां		रें	ध	सां	मप	धप	[illegible]	[illegible]
च	र	ण	ते	ऽ	रे	[illegible]	आ	ऽ	यो	भऽ	ऽऽ	[illegible]	[illegible]
X			२		३		X			२		३	

MAH/MUL/03051/20
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Issue-22, Vol-17 Jan. to Mar.2018

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Scanned by CamScanner

14) A comparative study of self confidence of teachers
Dr Deepti Gaur || 62

15) मानव जीवनात संगीताचा प्रवास
डॉ. सुनिल पारीसे || 65

16) 1980 नंतरच्या स्त्रीवादी भूमिकेतून लिहिलेल्या स्त्री कथा
श्रीमती बोबडे वैशाली अरूणराव. डॉ. राजशेखर नळगे, || 67

17) जोतीराव फुलेंचा राजकीय दृष्टीकोन
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी || 70

18) तंटामुक्त समिती एक न्यायालय
कांबळे शरद पुंडलिक || 72

19) दशावतार : लोकसाहित्याचा उत्स्फूर्त आविष्कार
डॉ. प्रवीण बनसोड || 74

20) संस्कृत नाटककार भासाचे 'अविमारकम्' आणि वर्तमान युवावर्ग
मृदुला विजय काळे || 76

21) मौलिक अधिकार और भारतीय संविधान
विजय वडवराव || 81

22) ''केन्द्रीय भण्डारण निगम का इतिहास एवं वर्तमान स्थिति का अध्ययन''
डॉ. रणधीर कुमार श्रीवास्तव || 83

23) प्रधानमंत्री के रूप में डॉ. मनमोहन सिंह — एक विश्लेषण
श्रीमती श्वेता मोर, डॉ.सुभाष चंद्राकर || 86

24) नोटबंदी के रोजगार पर प्रभाव
प्रा. डॉ. रविंद्र मोहतुरे || 90

25) हिन्दू मुस्लिम महिलाओं की धार्मिक स्थिति का तुलनात्मक अध्ययन
कु. सरिता, डॉ. रेनू प्रकाश || 93

26) अमृतलाल नागर के उपन्यासों का भाषिक अधिग्रहण
डॉ. राकेश कुमार || 96

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned by CamScanner

15

मानव जीवनात संगीताचा प्रवास

प्रा.डॉ.सुनील पारीसे
संगीत विभाग प्रमुख
श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, अकोला

मानवी मनाची अवस्था परिस्थितीनुसार कशी असेल त्याचा थांग पत्ताच कोणालाही समजणार नाही. आपल्या मनाला होणारी जाणीव ही चैतन्य स्वरूप आहे. सुक्ष्म व बलाढय म्हणुन त्याचे वर्णन करता येईल. सुक्ष्म प्रकारे जाणीव प्रकट करण्याचे माध्यम अनेक आहे. उदा.शब्दानुसार, हातवारे, हावभाव, संगीत सुरांच्या माध्यमातून हे जरी प्राथमिक स्वरूपात मोडत असतील तरी शब्द हे सुसंस्कृत अभिव्यक्तीचे अधिक बलवान साधक आहे. जाणीवेतील आनंद अजमावण्यासाठी वाङ्मयातील काव्य फिके पडतात तेव्हा सूरांचा आधार घ्यावा लागतो. एखादे गीत ऐकल्यास जाणीवेच्या झुल्यावर झुलत स्वरांच्या माधुर्याने आनंद निर्माण होतो तेव्हा ऐकणारा तल्लीन होऊन जातो आणि चैतन्य निर्माण होते तेव्हा आपण म्हणतो हा निसर्गाचा नियमच आहे. माणसाचा जन्म होतो तेव्हा तो रडतो या रडण्याला सुध्दा काही लोक गायन म्हणतात. जेव्हा बाळ रांगतो तेव्हा एका विशिष्ट तालाचा भास होतांना जाणवेल. बाळाला झोपवतांना आई अंगाई गीत गात असते किंबहुना हसण्याबागडण्यातून काव्य निर्माण होत असते. वय जसे जसे वाढू लागते तेव्हा त्याला जीवन जगण्याचा अनुभव येत रहतो आणि जीवन जगता जगता संगीत सुध्दा प्रयत्नाने, सहज जवळ येऊ लागते.

हळु हळु संगीताची पकड घट्ट होण्याकरिता मनूष्य धडपड करित रहतो. विशेषतः सतत संगीत ऐकणे, त्यावर चिंतन करणे, गुरूचे मार्गदर्शन घेणे, नियमित साधना करणे, संगीताचे कार्यक्रम ऐकणे, स्वतः कार्यक्रम करणे अशाप्रकारे मानवामध्ये संगिताची आवड निर्माण होत असते. तसेच शास्त्रीय संगीत अवगत करणे हळु हळु सुगम संगीताची आवड निर्माण करणे कधि कधि टि.व्ही. वरील संगीत कार्यक्रमाचा आस्वाद घेणे असा प्रवास मानव जीवनामध्ये सुरू असतो. जणू काही जीवन जगण्याचे माध्यम म्हणजे 'संगीत' असे वाटू लागते. ''संगीत मन को पंख लगाये'' ''संगीत नही तो कुछ नही'' ही भावना जागृत होत असते. पृथ्वीवरील सर्व प्राणी जगण्याकरिता धडपडत असतात परंतु मनूष्य मात्र कसे जगावे याकरिता धडपडत असतो. स्वतः जागृत राहुन जीवनाच्या आत बाहेर, अलीकडे पलीकडे काय आहे याची जिज्ञासा बाळगत असतो. आपले मन, बुध्दी, इंद्रियाद्वारे जगातील सर्व ज्ञान आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करित असतो. यातूनच चांगले वाईट अनुभव येत असतात. ज्ञान व अनुभव ही शिदोरी घेऊन जीवनाची वाटचाल सुरू असते. माणसाचे आंतरिक जीवन हे बाहय जीवनापेक्षा असेच विपुल अनुभवांनी भरलेले असते. अशातच संगीत कलेचा प्रवेश जीवन घडविण्याकरिता मदत करित असते.

शिक्षण कोणतेही असो ते म्हणजे ज्ञानाची साधना होय. प्रयत्नपूर्णरितीने केलेली वाटचाल म्हणजे साधनाच म्हणावी लागेल. ज्ञानाचे फळ हाती येण्याकरिता प्रयत्नाचे हात उंचावले पाहिजे. विशेषतः संगीत कलेचा सागर फार अवाढव्य जरी असला तरी प्रयत्नाने निदान एक जरी पैलू गाठता आला तरी जीवन सफल झाले असे म्हणता येईल. सततच्या धकाधकीच्या जीवनात मरगळलेल्या मनाला आनंदाकडे नेण्याकरिता संगीताचा उपयोग होऊ शकतो. अशे अनेक उदाहरणे देता येईल जसे घराघरात सुरू असलेली देवाची आरती, देवळात सुरू असलेले भजन किर्तन, विविध उपक्रमांद्वारे सुरू असलेले गीत, एखाद्या लग्न समारंभात असलेले संगीताचे कार्यक्रम, सभागृहातील संगीताचे कार्यक्रम, शाळा महाविद्यालयातील असे विविध कार्यक्रम ऐकून शिनवटा तर दूर होतो परंतु मन आनंदित होत असते म्हणून रोजच्या जीवनामध्ये संगीताचे रंग भरल्याशिवाय त्यास पूर्तता येऊ शकणार कशी? रोजच्या दैनंदिनी सोबत संगीताचा आस्वाद घेणे गरजेचे वाटते मग स्वतः गायन वादन किंवा नृत्य करणे किंवा महान कलावंतांचे कॅसेट सिडी द्वारा गीत संगीत ऐकणे यामधुन जीवन जगण्याची कला शिकण्यास मदत होऊ शकते.

माणसाच्या जीवनात संगीताचा प्रवेश कधी झाला हे सांगता येणे कठीण जरी असले तरी पण मनुष्य समाजात राहू लागला तेव्हा विचार आचारांची देवाण-घेवाण सुरू झाली आणि आपल्या जिभेच्या हालचाली वरून त्याची शाब्दीक भाषा निर्माण होऊ लागली. कंठातून येणारा ध्वनी याचे आकलन होऊ लागले आणि तो ध्वनी विशेष संगीत या नावाने प्रचलित होत गेले. संगीत म्हणजे कंठातून उत्पन्न होणारे सुरांचे

प्रकटीकरण होय. वेगवेगळया स्वर वाद्यातून उत्पन्न होणारे स्वरांचे सादरीकरण आणि भावमुद्रा, पदन्यास आणि हस्तमुद्रांनी भावभावनांचे होणारे सादरीकरण होय. याप्रमाणे गायन वादन नृत्याने आपले जीवन समाधानी, सुखी आणि सुनियंत्रित बनवण्यासाठी प्रत्येक मनुष्य संगीताची मदत घेत असतो. संगीताचे अनेक प्रकार आहे. उदा. शास्त्रीय राग संगीत, ख्याल धमार, धृपद, तराना, उपशास्त्रीय ठुमरी, नाट्यसंगीत, सीनेसंगीत, भावगीत, भक्तीगीत, गझल, कव्वाली, भजन, लावनी, दादरा, चैती, होरी, कजरी, टप्पा इत्यादी. प्रत्येक गीत प्रकार ऐकणारा विशिष्ट श्रोता वर्ग असतो. माणसाच्या स्वभाव गुण धर्मानुसार संगीत गीत प्रकाराची वाद्याचा व नृत्याचा आनंद घेणारे श्रोतृ वर्ग कदाचित वेगवेगळे असु शकतात.

मानवी जीवनामध्ये अभिव्यक्त करण्याचे सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणजे संगीत. याचा अभ्यास करतांना असे दिसून येईल की, याचा विकास मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर झालेला दिसतो. प्राचीन काळात माणसाला जेव्हा भाषा आणि लिपीचे ज्ञान नव्हते तेव्हा तो आपल्या वेगवेगळया भावना विविध प्रकारचे आवाज काढून तसेच आपल्या बोलीद्वारा व्यक्त करत असे. उत्साह, आनंद, दुःख इत्यादी भावना विशिष्ट प्रकारच्या ध्वनीद्वारे दर्शवत असे. हळुहळु संगीत कलेचा विकास होत गेला आणि भावभावनांच्या प्रकटीकरणाचे सशक्त असे माध्यम म्हणून संगीत नावारूपास आले. "रोजच्या दैनंदिन जीवनात संगीत ऐकणे किंवा त्याची साधना करणे यामुळे आपल्या शरीरातील उर्जेची वाढ होत असते त्यामुळे मानवाचे चित्त स्थिर आणि शांत होते." संगिताचे सुर, नाद, नर्तन, मनोरंजक व आनंददायी असल्यामुळे आपले सृजनात्मक कौशल्य वाढवत राहते. व्यवहारीक जीवनात स्वतः लाही प्रभावीत करण्याची क्षमता संगीतामध्ये आहे असे वाटते. संगीताच्या सांस्कृतीक परंपरेमुळे भारतीय समाजामध्ये उन्नती झालेली दिसुन येते. संगीतामुळे मानवी जीवनाच्या आंतरिक भावना प्रभावित होतात म्हणूनच संगीतामध्ये शुध्दता, स्वच्छता आणि पावित्र्याला महत्व दिले जाते. संगीताला साधना, आराधना, योग, पूजा, कला, विद्या, दर्शन, शास्त्र आणि विज्ञान अशाप्रकारे नाव दिल्या जाते. संगीतामध्ये हे सर्व गुण समावेशक आहे. या सर्व गुणाना संगीत समाविष्ट करीत असते आणि हेच गुण दुसऱ्यामध्ये उतरविल्या जातात.

तसेच संक्रमित करतात. हया गुणांचे जणु वाटपच होत असते. चांगल्या गोष्टी, उत्तम भावना लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे काम संगीत करीत असते आणि हेच संगीताचे वैशिष्ट्य असावं. स्वाभाविकपणे मानवी मनात मिलन, विरह, सुख, दुःख, प्रेम, द्वेष, शांती, राग अशा अनेक प्रकारच्या संवेदनाचे भाव निर्माण होत असतात. आपल्या जीवनात वेगवेगळया परिस्थितीमुळे मनावर वेगवेगळे परिणाम होत असतात. कुठल्या तरी प्रसंगात आपण खुप खुष होतो तर कधी व्याकुळ कधी शांत, तर कधी उत्साह तर कधी भितीचे भाव निर्माण होतात. अशा वेळी संगीताचा आस्वाद घेतल्यास किंवा त्यावर चिंतन, मनन, विचार केल्यास आपल्या मनाला शांती मिळेल. मनात उठणाऱ्या विविध विचारांच्या लाटा हेलकावे थोडया वेळापुरत्या नष्ट होतील. संगीत ऐकून मनुष्य ध्यानमग्न तर होतोच परंतु त्याचं मन शांत होते. ऐकणाऱ्याने जर लक्षपूर्वक ऐकले की त्याच्यावरही संगीताचा उत्तम परिणाम होत असतो. जसे श्वसनक्रियेतही परिवर्तन घडुन येते विकारापासून मुक्तता मिळण्यास मदत होते तसेच स्मरणशक्ती वाढण्यास मदत होते. आध्यात्मिक उन्नती होऊन प्राणशक्तीला अधिक सशक्त बनवते.

संगीताचा रियाज करणे, संगीताचे कार्यक्रम करणे, विविध स्पर्धेत सहभागी होणे, चर्चासत्रात सहभागी होणे, संगीत विषयावर लेखन करणे, सामाजिक कार्यात संगीताचे कार्यक्रम सादर करणे, महान कलावंतांचे शास्त्रीय व सुगम संगीताचे कार्यक्रम ऐकणे, शाळा महाविद्यालय किंवा खाजगी क्लासेसच्या माध्यमातुन विद्यार्थ्यांना संगीत मार्गदर्शन करणे, विविध वाहिन्यांवरील प्रसारीत होणारे संगीताचे कार्यक्रम ऐकणे व विद्यार्थ्यांना स्पर्धेत सहभागी होण्याकरिता प्रवृत्त करणे अशा प्रकारे मानव जीवनात संगीताचा प्रवास सुरू असतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) भारतीय संगीत का इतिहास – डॉ.शरदचंद्र परांजपे
२) प्राचीन भारत मे संगीत – डॉ.पूनम मिश्रा
३) भारतीय संगीत स्वरूप आणि प्रयोजन – कृष्णचंद्र ज्ञाते
४) संगीत यात्रा – रोचना भडकमकर

Scanned by CamScanner

SANSKRUTI INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
Journal homepage: http://www.simrj.org.in Journal UOI: 1.01/simrj

आधुनिक युगात भारतीय संगीतातील परिवर्तन व विकास

(The Changes and Development in India Music in the modern age)

प्रा.डॉ. सुनील पारीसे
संगीत विभाग प्रमुख, श्री.गणेश कला महाविद्यालय, शिवणी कुंभारी ता.जि.अकोला

प्रस्तावना :

संगीत ही ललीत कला आहे. तिच्या हृदय स्पर्शाने मानवास अंतर्गत व बाहय तान तनावापासून मुक्तता मिळते. व नैसर्गीक सुख व आनंदाची प्राप्ती होते. याकरीता प्रत्येक मनुष्य आतुर झालेला असतो. संगीतामूळे मनाचे औदार्य वाढते. अखिल विश्वाचा इतिहास पाहता आपल्याला असे आढळते की ''सुधारलेला सभ्य मागास किंवा आदिम समाजात संगीत कलेचे स्थान नेहमीच महत्वाचे आहे''. संगीत विश्वात सभ्य आणि आदीम असा भेट अस्तीत्वात नाही. संगीत ही सर्वाधिक लोकप्रिय अशी वैश्विक भाषा आहे. ज्याप्रमाणे व्यक्ती व अभिव्यक्ती याच्या दरम्यान शब्द आणि भाषा ही व्यवधाने असतात त्याचप्रमाणे ध्वनी आणि भाव यात कोणताच अडथळा नसतो. ध्वनी ही भाव प्रगटी करण्याची स्वाभाविक व संपूर्ण भाषा आहे. आणि ती पशुपक्षामध्ये देखील अस्तित्वात आहे. ही भााषा हृदयांपर्यत तरंग रूपाने पोहचत असते. प्राणी मात्रात स्वरांचे प्रमाण व्याप्त आहे, म्हणून प्राणाच्या जन्मापासुन संगीताच्या विकास यात्रेची सुरूवात झालेली आहे.

आधुनिक काळाचा प्रारंभ:

एकोणीसाव्या शतकापासुन आधुनिक संगीताची सुरूवात झालेली दिसते असे इतिहास सांगतो. परंतु त्याही पूर्वी अठराव्या शतकात एका सप्तकात १२ स्वर आहे असे मानल्या जात होते. भरताच्या युगामध्ये संपुर्ण शाडव ओडव जातीचे वर्गीकरण झाले होते. त्यामूळे जाती गायन विकसित होवून जातीच्या ठिकाणी राग शब्द प्रचारात आले. तेव्हा जाती, मुच्छना, यांची जागा थाटाने घेतली. आणि मुच्छना द्वारा निर्मीत जातीचे स्थान थाट द्वारा निर्मित रागाने घेतली सध्या प्रचलीत हिंदुस्तानी संगीत पध्दती थाट रागाच्या वर्गीकरणावर आधारित आहे. परंतु सोबत, रागांग पध्दती सुध्दा प्रचलीत होती.

Scanned by CamScanner

थाट व तंत्‌जन्य राग पध्दतीचा प्रचार केला त्यामुळे संगीताची स्थितीबध्द विचार करण्याची क्षमता वाढली, परंतु तत्कालीन शासकामध्ये संगीताची अरूची व उदासीनता दिसुन येत असल्यामुळे, संगीताला या विचारापासुन परावृत्त करण्यासाठी आणि उच्च स्थानावर नेवून ठेवण्याकरीता शेवटचा मुगल शासक मोहम्मद शॉह यांनी संगीत कलेला मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले कारण मोहम्मद शॉह हे संगीताचे फार मोठे प्रेमी होते. म्हणून त्यांनी तत्कालीन संगीताच्या ग्रंथाचे महत्व जाणले होते. आणि तानसेन परंपरतले संदारंग व अंदारंग या गायकाला आपल्या दरबारात आश्रय देवुन संगीताला राज दरबारात मान्यता प्राप्त करून दिली. याच काळामध्ये गुलाम नबी द्वारा पंजाबी, भाषेमध्ये टप्पा हा गीत प्रकार उपशास्त्रीय संगीत म्हणून प्रचलीत झाला.

अठराव्या शतकाच्या पूर्वधामध्ये :

धृपदाऐवजी ख्याल गायन जास्त श्रेष्ठ समजल्या जात होते. त्याच बरोबर टपा गायनाकडे लोकांची आवड निर्माण होऊ लागली होती याच बरोबर ठुमरी गीत प्रकारची निर्मिती झाली. आणि ठुमरी गायन प्रचारात आले. थोडक्यात असे म्हटले जाते की, आधुनिक काळ सुरू होण्यापूर्वी बारा स्वराचे सप्तक, थाट व राग पध्दती, धृवपद, ख्याल आणि ठुमरी, टप्पा हे आधीच प्रचारात होते. बदलते स्वरूप व दिशा यामूळे संगीत कलेला राजाश्रय प्राप्त झाल्यामुळे संगीतशास्त्र व कला यांच्यात परिवर्तन घडत गेले.

एकोणीसाव्या शतकात संगीताची स्थिती:

एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरूवातीला संगीत सार ग्रंथाचे प्रकाशन झाले. इ.स. १८४० मध्ये जयपूर नरेशदेव राजा प्रतापसिंह देव (१७७६–१८०८) यांचे द्वारा लिखीत ग्रंथात असे म्हटले आहे की, हिंदुस्थानी संगीत पध्दतीमध्ये सुध्दा शुध्दसप्तक बिलावल हेच असावेत, याकरीता राजा प्रतापसिंह देव यांनी अनेक संगीत विद्ववांना आमंत्रीत करून मोठे संगीत संमेलन आयोजित केले. त्या संगीत संमेलनामध्ये हिंदुस्थानी संगीत पध्दतीमध्ये मुळ शुध्द सप्तक बिलावलच असा निर्णय घेण्यात आला व राग रागीनी पध्दती ठरवितांना काही विशिष्ट रागाची निवड करून त्याला मान्यता दिली उदा. भैरव, मालकंस, हिंडोल, श्री, मेघ, नट इत्यादी. याच काळात कृष्णानंद व्यास द्वारा संगीत कल्पद्रुमांकुर ग्रंथ लिहिल्या गेला त्या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, बिलावल संप्तकाला मुळ शुध्द सप्तक समजण्यात यावे. एकोणीसाव्या

Scanned by CamScanner

विसाव्या शतकात संगीताची स्थिती:

विसाव्या शतकाच्या प्रांरभामध्ये पं. विष्णू दिगंबर पलुसकर व विष्णू नारायण भातखंडे हया दोन विष्णू द्वयांनी भारतीय शास्त्रीय संगीताला व्यवस्थीत व सुनियोजित दिशा दिली. पं.पलुस्कर व पं.भातखंडे द्वारा लिखीत पुस्तके पुढील प्रमाणे आहे. संगीत बालप्रकाशन, संगीत पुस्तक, संगीत शास्त्र, संगीत श्रीमलक्षनम, अभिनव राग मंजरी, कृत्रिम पुस्तक मालीका Short Historical survey India Music या सर्व ग्रंथामूळे भारतीय शास्त्रीय संगीताला एक नविन संजीवनी मीळाली. उपरोक्त पुस्तकां व्यतिरिक्त आप्पा तुलसीकृत 'राग कल्पदृमाकुर', 'राग', 'चंद्रिका', गोस्वामी पन्नालाल द्वारा रचीत 'नादविनोद' श्री.डी.के.जोशी द्वारा लिखीत, 'राग लक्षण' इत्यादी पुस्तकाच्या प्रकाशनामुळे हिदुस्थानी संगीत पध्दतीमध्ये सुव्यवस्थीत स्वरूप प्राप्त झाले. पं.भातखंडे यांनी इ.स. १८१६ मध्ये बडोदा येथे संगीत परिषदेचे आयोजन केले होते. ही पहिली परिषद होती. त्या परिषदेला अनेक गणमान्य कलाकार जे अनेक घराण्यांशी संबंधीत असून एका मंचावर उपस्थित झाले. या परिषदेमध्ये पं.भातखंडे यांनी सर्व कालाकारासमोर व्याख्यान दिले त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय असा होता की, A short Historial survey of music of upper India सदर व्याख्याना बराच परिणाम झालेला दिसुन येतो.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वाधात पं. विष्णू दि. पलुकरांनी लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना करून सामान्य लोकांना संगीत शिकण्याचे दालन उपलब्ध करून दिले. याच दरम्यान महाराष्ट्र, बदोडा, इंदौर व नागपूर याठिकाणी जावुन लोकामध्ये नाटय कलेप्रती आवड निर्माण होईल याकरीता प्रबोधन केले. त्यामूळे नाटय, संगीताचा वर्ग निर्माण झाला व पंडीत पलुस्करांनी भक्ती रसात्मक संगीताचा प्रत्यक्ष प्रचार केला. याच बरोबर संगीताचे कार्य पण चालु ठेवले. लाहोर येथे संस्था स्थापन केल्यानंतर ग्वालेरमध्ये सुध्दा माधव संगीत विद्यालय आणि बडोदा येथे स्कुल ऑफ इण्डियन म्युजीक ही संगीत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली त्यानंतर लखनऊ येथे मेरीज म्युजीक कॉलेज या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेद्वारा उच्च शिक्षणाची सोय करून सुनियोजित सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आणि वेळावेळी संमेलने व संगीत सभेचे आयोजन केल्या जाऊ लागले. यामूळे शास्त्रीय संगीताच्या प्रती लोकांमध्ये आवड निर्माण होऊन संगीत कलेला समाजामध्ये एक मानाचे स्थान प्राप्त

Scanned by CamScanner

विश्वविद्यालयात स्नातक स्तरापर्यंत पाठक्रमाचे नियोजन करण्यात आले. संगीतातील गुरू परंपरागत शिक्षाप्रणाली प्रमाणे अन्य महाविद्यालयात सुध्दा संगीताची स्वतंत्र शिक्षाप्रणलीचा शुभारंभ झाला. अशा प्रकारे संगीताचा प्रचार भारताच्या इतर प्रांतामध्ये सुध्दा वाढत गेला याच काळामध्ये दिल्ली, मुंबई, कलकत्ता, इलाहाबाद, बडोदा इदौर मद्रास इत्यादी मुख्य शहरामध्ये All India रेडीओ केंद्राची स्थापना झाली. या ठिकाणी उच्च श्रेणीच्या गायक वादकाचे शास्त्रीय तथा उपशास्त्रीय कार्यक्रमाचे या केंद्रावरून प्रसारण केले जात होते. त्यामूळे गायन वादनाचा छंद जोपासणाऱ्या नवनविन कालाकाराचा परिचय होवून कलाकारांना प्रोत्साहन मिळाले. ऑल इंडिया रेडिओ केंद्रावरून संगीत कार्यक्रमाच्या अंतर्गत अखील भारतीय राष्ट्रीय कार्यक्रमाचे प्रसारण सुरू झाले. त्यामुळे आकाशवाणी हे माध्यम संगीताच्या प्रचार व प्रसाराकरीता विशिष्ट माध्यम म्हणून सिध्द झाले. त्यामूळे अनेक सगीततज्ञ व शिक्षण घेणारे व देणारे यांचे वर्ग निर्माण होवून त्यांच्या माध्यमातून संगीताचा प्रसार व प्रचार केल्या गेला.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वातंत्र झाला तेव्हा पासुन ते आजपर्यंत संगीताची बरीच प्रगती झालेली दिसते. इ.स.१८५२ मध्ये भारत सरकार कडून संगीत कलेला प्रोत्साहन देण्याकरीता राष्ट्रपती पदक प्रदान करण्याची सोय उपलब्ध झाली. तसेच इ.स.१९५३ मध्ये संगीत नाटक अकादमची स्थापना होवून संगीत नाटक अकादमीने राष्ट्रीय महोत्सवाचे आयोजन केले. इ.स.१८५४ मध्ये ललित कला अकादमीची स्थापना होवून संगीत व नृत्याला राष्ट्रीय पुरस्कार मिळू लागले. यामूळे संगीत तज्ञ व कलाकारात बरीच प्रगती होऊ लागली. स्वातंत्र्यानंतर संगीत कलांच्या उध्दाराकरीता शासन स्तरावर अनेक महत्वपुर्ण पाऊले उचलले गेले, त्यामूळे सर्व कालाकारांनी महान साधना करून संगीत कलेची उत्तरोत्तर प्रगती कशी येईल हेच ध्येय ठेवले.

संगीत सांधनेमूळे नवनविन रागांची निर्मिती झालेली आहे. नवनविन रागांच्या बंदीशीची तसेच ग्रंथाची निर्मिती झालेली आढळते. स्वातंत्र्यापुर्वी काही निवडक विद्यालयात संगीत हा विषय स्नातक स्थरापर्यंत शिकविल्या जात होता परंतु स्वातंत्र प्राप्तीनंतर देशाच्या अनेक शहरामध्ये विश्वविद्यालयाची स्थापना होवून M.A. M.Phil Ph.D पर्यंत संगीताचे ज्ञान देणाऱ्या संगीत संस्था निर्माण होवून परिक्षा केंद्र सुरू झाले. त्याच प्रमाणे संगीत क्षेत्रामध्ये शोध कार्याची निर्मिती होवून आपले विचार मांडण्याचे

Scanned by CamScanner

सेमीनार याद्वारे सर्व संगीत शिक्षण घेणाऱ्या व देणाऱ्या व्यक्ती करीता विचार प्रगटीकरणाकरीता माध्यमे उपलब्ध झाली. केंद्रीय सरकार व विविध प्रांतातील अकादमीद्वारे राष्ट्रीय छात्र शिष्यवृत्ती प्रदान करण्याचे माध्यमे उपलब्ध झाली त्यामूळे कुशल व योग्य संगीत शिकणारे तसेच मार्गदर्शन करणारे संगीताचे उच्च शिक्षण ग्रहण करणाऱ्यांची संख्या वाढु लागली. इ.स.१८५२–५३ मध्ये भारताच्या वर्तमान शिक्षण पैलुचा अभ्यास करण्यासाठी माध्यमिक (मुदलीयार) कमिशनची नेमणुक करण्यात आली. इतर विषया बरोबर संगीत विषयाचा समावेश करण्यात आला माध्यमिक आयोगाच्या शिफारसीवरून भारतातील अनेक राज्यातील शाळा विद्यालयात इतर विषयाबरोबर संगीताला ऐच्छीक विषय म्हणून स्थान प्राप्त झाले. हळुहळु पदवी व पदवीव्युत्तर वर्गातही संगीत विषय शिकविल्या जावु लागला. पं.भातखंडे यांच्या काळातच संगीताला विश्वविद्यालयामध्ये स्वतंत्र विषय म्हणूनच मान्यता मिळाली होती. आज देशातील बहुतेक विश्वविद्यालयातून स्वतंत्ररित्या संगीत विभाग स्थापन झालेले आहेत. अनेक शाळा महाविद्यालातून संगीत विषयाचे अध्ययन व अध्यापन सुरू आहे. वर्तमान काळात वेगाने बदलणाऱ्या परिस्थितीतही संगीत कला परिवर्तन व विकासाच्या योग्य दिशेने प्रवाहीत आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. भारतीय संगीत भाग १व २ (राम अवतार वीर)
२. भारतीय संगीत का इतिहास – डॉ.शरदचंद्र परांजपे
३. प्राचीन भारत मे संगीत – डॉ.पुनम मिश्रा
४. संगीत विशारद – वसंत
५. संगीत कला विहार (मासिक पत्रिका) – अ.भा.गा.महा.वि.मंडळ

Scanned by CamScanner

IMPACT FACTOR : 2.125

E-ISSN : 2455-1511

UGC Approved Journal

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./.....सुनील पारीसे....................

Has contributed a paper as author / co-author to

Sanskruti International Multidisciplinary Research Journal

Title.......आधुनिक युगात भारतीय संगीतातील परिवर्तन व विकास......

And has got published in Volume ...III.... Issue ...III...March 2018.

The Editor-in-Chief and The Editorial Board appreciate the intellectual Contribution of the author /co-author.

Executive Editor

Editor-In-Chief
SIMRJ

Scanned by CamScanner

अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल प्रकाशन

संगीत कला विहार

₹ ३०/-

मई २०१

Scanned by CamScanner

संगीत कला विहार

मे :- २०१८ वर्ष :- ७१ अंक :- ०५

अनुक्रमणिका

		पृष्ठ क्रमांक
• संपादकीय		५
• महाराष्ट्राचे आद्य तंतुवाद्यकार, म. फरीदसाहेब सितारीये	स्व. प्रो. बी. आर. देवधर	७
• प्रभाती सूर एक संगीत संजीवनी	प्रा. डॉ. सुनील पारीसे	१४
• हजरत अमीर खुस्रो - हिंदुस्थानी संगीतातील अनमोल कार्य	सौ. सुशीला मिश्रा	१७
• ठुमरी आणि महाराष्ट्र : १	डॉ. चैतन्य कुंटे	२१
• यौगिक क्रिया आणि संगीत	स्मृती शुक्ला	२६
• मंगल दिन आज भाग - २	स्व. पु. ल. देशपांडे	३०
• स्व. पं. बलवंतराय भट्ट	डॉ. वीणा पाणि शुक्ल	३८
• राग : भिन्न षड्ज	स्व. पं. बलवंतराय भट्ट	४१
• राग : जोग	स्व. पं. बलवंतराय भट्ट	४२
• राग : नटभैरव	स्व. पं. बलवंतराय भट्ट	४३
• राग : रागेश्री	स्व. पं. बलवंतराय भट्ट	४४
• संगीत संसार के समाचार		४६
• रजिस्ट्रार कार्यालय समाचार		५१
• गुजराथी विभाग : गुजरातनी लोकसांगीतिक विरासत	श्रीमती हयाती साहित्य वोरा	५७

मुखपृष्ठ : म. फरीदसाहेब सितारीये

इस पत्रिका में प्रकाशित लेखकों के विचारों से संपादक तथा मंडल का सहमत होना आवश्यक नहीं हैं।

मूल्य : रू. ३०/-

Scanned by CamScanner

प्रभाती सूर एक संगीत संजीवनी

– प्रा. डॉ. सुनील पारीसे

संगीत कलेची साधना करणारे आणि केवळ ऐकण्याचा छंद जोपासणारे आयुष्यातील अतीव आनंद घेत असतात. मनासारखे सर्व जुळून आले तर मन आनंदीत होते. गायक किंवा वादक यांच्यापेक्षा श्रवण करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. असे म्हणणे उचित होईल. शास्त्रीय संगीताच्या बाबतीत सांगायचे झाल्यास गायक वादक रागाची किंवा एखाद्या वाद्याची साधना करून स्वत: आनंद तर घेतात परंतु इतरांनाही आनंद देत असतात. प्रभात प्रहरी शास्त्रीय संगीतातील राग आळवतांना काही रागांचा उल्लेख करावासा वाटतो. राग भटीयार, रामकली, विभास, जोगिया, गुणक्री हे भैरव थाटातील व समप्राकृतीक राग आहेत. ललित रागातील प्रसिध्द बंदीशीचे शब्द "रैन का सपना" राग भैरव मधील "जागो मोहन प्यारे" राग भटियार वर आधारीत शिर्षक गीत "पुरबसे सूर्य उगा" दूरदर्शनवरून आपण ऐकत असतो. अशा बंदीशी ऐकल्या की प्रात:काळचे दर्शन होते. प्रत्येक रागाचे स्वर वैशिष्ट्य काही वेगळेपण दाखवून जाते. सकाळच्या शांत व रम्य वेळी या रागाचे सूर कानी पडताच आपल्या मनात उदात्त व श्रध्दापूर्ण भाव निर्माण होतात. एखाद्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून गायक, वादक श्रोत्यांना संगीत सागरात घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करीत असतात. कलाकाराने निर्माण केलेल्या स्वरविश्वाशी एकरूप होतात. जाणकार श्रोत्याला स्थळ काळाचे भान रहात नाही. कौटुंबिक विवंचनांची काळजी लागत नाही. जणू काही सगुण समाधी अवस्था त्याला प्राप्त होते. प्रत्यक्ष त्या संगीत कलेची साधना करणारे साधक आणि जाणकार श्रोते जीवनातील प्रत्येक क्षण या अवर्णनीय स्वरानंदात घालवित असतात. परंतु मुळातच शास्त्रीय संगीत ऐकणाऱ्यांची संख्या कमी प्रमाणात दिसून येईल. उलट उपशास्त्रीय संगीतातील गीतप्रकार गाणाऱ्यापेक्षा ऐकणारे बहुसंख्य असतील. अगदी सकाळी उठल्यापासून तर झोपेपर्यंत गीतवाद्यांमधून निघणाऱ्या ध्वनीचा आनंद बरीच मंडळी घेत असतात. त्याकरिता विविध माध्यमांचा उपयोग सुध्दा केला जातो. उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास टि. व्ही., रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, सि. डी. प्लेअर, मोबाईल अशा एक नाही तर अनेक उपकरणाद्वारे ते गीत वाद्याचे श्रवण करित असतात. प्रभातकाळी ऐकू येणारी भूपाळी, विविध रंगानी रंगलेले भक्तीगीत हे सर्व गीत प्रकार मनाला मोहून जातात. गीताचे गोड सूर जेव्हा वाद्यांच्या नादात ओथंबून येतात तेव्हा ऐकणाऱ्याला भावसमाधित बुडवून टाकतात. मन प्रफुल्लीत करतात आणि आपल्या कार्याची गती वाढविण्यास मदत करीत असतात.

निसर्गाने निर्माण केलेल्या पहाटेच्या वेळी मनाला संकेत देणाऱ्या सभोवतालच्या काही घटना आपल्या कानावर पडत असतात. जसें जिकडे तिकडे होणारा पक्षांचा किलबिलाट कुठून तरी ऐकू येणारा कोकीळेचा मधूर स्वर, झुंजूमुंजू होताच कोंबड्यांचे आरवणे आणि हलक्याच आवाजात ऐकू येणारी जात्यावरची ओवी त्यातून पुसटसे उमटलेले एखाद्या रागाचे स्वर, कुठून तरी ऐकू येणारा पाण्याचा खळखळाट व त्यातून निर्माण होत असलेला एखाद्या वाद्याचा नाद असे मधूर स्वर त्यातील विविध तरंग हृदयाच्या तारा छेडत असतात. ही जणू काही आगळी वेगळी पर्वणी म्हणावी लागेल. कळत न कळत कुठून तरी

येणारा संगीताचा स्वर आणि त्यावर डोलणारे आपले मन सोबत गुणगुणणारे गुंजन यामुळे मनाची एकाग्रता होत असते. कितीही मन विचलित झाले तरी मनाची धडधड ध्वनी लहरीच्या माध्यमाने दूर सारली जाते. आणि आपण मनाची स्थिरता प्राप्त करण्यात यशस्वी होवू शकतो. मग कुठलेही कार्य अगदी व्यवस्थित पार पाडण्यास थकवा जाणवत नाही. गीत ऐकण्यासोबत गुणगुणणे यामुळे कठिणातले कठिण काम सोपे करण्याचा प्रयत्न असतो. थकलेला जीव रात्री शांत होतो. आपण पाहतो अजुनही काही शहरात किंबहूना खेडेगावात पहाटेच्या वेळी काकड आरत्या होतांना आढळतात. परिसरातील भजनी मंडळी एकत्र जमतात आणि भजने, पांगुळ, गौळण असे विविध गीत प्रकार गातात आणि लोकांचे मनोरंजन करित असतात. त्यामुळे घरात, प्रसंगी परिसरामध्ये उत्साहाचे आनंदाचे वातावरण पसरलेले असते. त्याचप्रमाणे सकाळ प्रहरी वासुदेवाची स्वारी विविध वेशभुषा करून वाद्याचा गजर करीत येते आणि घरातील मंडळी ''वासुदेवाच दान'' अशा प्रकारे वासुदेवाला दान देऊन आनंद व्यक्त करित असतात. कधीतरी एखादे वेळी नंदीवाला विविध वेशभुषेसह ढोलवाद्य वाजवत नंदीबैल घेऊन दारासमोर उभा आणि गीत गाण्यास सुरूवात करतो ''नंदीबैल आला हो नंदीबैल आला'' घरातील मंडळी बाहेर येऊन ते आकर्षक दृश्य बघून आनंद व्यक्त करतात आणि आनंदाने दान देतात. नंदीबैल आपली मान हलवून आशीर्वाद देतो. त्याचप्रमाणे गोंधळी संबळ तुणतुणे वाद्यासह देवीचे गीत गातात. ''उदे ग अंबे उदे'' ''आई गोंधळाला ये'' असे एक नाही तर अनेक गोंधळ गीतप्रकार त्यांच्याकडून ऐकायला मिळतात. आणि घरोघरी फिरून दान मागतात. सकाळ प्रहरी कोणीतरी समुहासह गीत गात असल्याचे ऐकू येते. त्यातील एकाचा आवाज पहिले नंतर मागोमाग समुहाने म्हणत असतात. ''राधे गोपाला गोविंद गोपाला'' या पध्दतीचे अन्य शब्दांचा उपयोग करून गीत ऐकू येतात. वाटेने गजर करित किंवा गीत गात पायी चालत असतात. स्वतः आनंद घेऊन इतरांना आनंद देणे हाच उद्देश दिसतो. विविध उत्साहाचे औचित्य साधून इत्यादी प्रकारचे लोक गीतासह त्यांच्या वेशभुषेचेही आकर्षण असते. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण गीतवाद्याने जणूकाही नवचैतन्य निर्माण होत असते.

सकाळी मोकळ्या वातावरणात शुध्द हवेत फिरणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. निरोगी राहण्याकरिता पायी चालणे, व्यायाम, योगा, प्राणायाम नियमित केल्यास आरोग्य उत्तम राहते असे जाणकारांचे मत जरी असले तरी किंबहुना याच प्रहरी सुमधूर संगीताच्या सुरांमुळे आनंद व्दिगुणीत होत असतो. म्हणजेच किरण रूपी सुरांनी जगात चलनवलन निर्माण होत असते. सकाळी फिरणारी बरीच मंडळी आपल्या कानाला हेडफोन लावून किंवा पॉकीटातील मोबाईलवरील गीत ऐकण्यात मग्न असतात. आणि पायी चालण्याचा, व्यायाम, प्राणायाम, योगा सायकल चालवण्याचा आनंद घेत असतात. यामुळे कदाचित त्यांना थकवा जाणवत नसेल किंवा मनाची प्रतिकार शक्ती वाढविण्यास मदत मिळत असेल. आपण पाहतो लहानापासून तर मोठ्यांपर्यंत जीममध्ये व्यायाम करणाऱ्यांची संख्या वाढलेली दिसते. परंतु तिथे सुध्दा संगीताचे सूर ऐकून व्यायामाचे कार्य पार पाडतांना दिसून येते. यामुळे आनंदाचे व उत्साहाचे वातावरण निर्माण होत असते. सकाळच्या प्रहरी प्रवासी सुध्दा विविध गीत ऐकण्यात तल्लीन असतात. मोबाईलवर गीत ऐकणे कधी हेडफोन लावून गीत ऐकण्यात मग्न असतात कोण काय बोलतो याकडे लक्षही नसते. केवळ गाण्याचा आनंद घेणे आणि आपला प्रवास सुखकर करणे असे त्यांना वाटत असते. यावरून असे जाणवते की दिवसाच्या कार्याची सुरूवात चांगली व्हावी, दिवस चांगला जावा, कुठलेही कार्य सुरळीत पार पडावे, मानसिक आणि शारिरीकदृष्ट्या कणखर रहावे आणि अकस्मात आलेल्या संकटावर मात करण्याची प्रेरणा शक्ती मिळावी असे प्रत्येकालाच वाटत असावे. किंबहुना ताणतणावापासुन मुक्ती प्राप्त करण्याकरिता प्रत्येकाची धडपड सुरु असावी.

Scanned by CamScanner

प्रात:काळी आपल्या कानावर पडणारे विविध प्रचलित गीतप्रकार आपण अजुनही ऐकतो. प्रसिध्द गीतकारांनी लिहिलेल्या व संगीतकारांनी स्वरबध्द केलेल्या आणि नामवंत गायकांनी आपल्या सुमधूर आवाजाने आपल्यापर्यंत पोहचवलेल्या निवडक गीत रचनांचा उल्लेख याप्रसंगी करावासा वाटतो. ''चल उठ रे मुकुंदा झाली पहाट झाली, बाहेर चांदण्याला हलकेच जाग आली.'' तसेच प्रसिध्द भुपाळी ''घन:श्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला उठी लवकरी वनमाळी, उदयाचळी मित्र आला'' ''प्रभाती सुर नभी रंगती दश दिशा भुपाळी गाती'' त्याचप्रमाणे ''उठा उठा सकळीक वाचे स्मरावा गजमुख'' ही सर्व गीत प्रात: समयाचे वर्णन दर्शवणारी असून उत्साहवर्धक वातावरण निर्माण करणारी आहेत. सध्याच्या धकाधकीच्या जीवनात मनाला शांती व समाधान देण्याची ताकद केवळ भक्तीगीताचाच आहे. अशा एकापेक्षा एक सरस भक्तीगीताचा उल्लेख करावासा वाटतो. ''भक्तीवाचुनी मुक्तीची मज जडलीरे व्याधी विठ्ठला मीच खरा अपराधी'', खेळ मांडियेला वाळवंटी खायी नाचती वैष्णव भाई रे'', मागे उभा मंगेश पुढे उभा मंगेश माझ्याकडे देव माझा पहातो आहे'', ''माझे माहेर पंढरी आहे भिवरेच्या तीरी'' ''ओंकार स्वरुपा सद्गुरु समर्था अनाथांच्या नाथा तुज नमो'' ह्या सर्व भक्ती गीतातील काव्य फारच सुंदर आहे. तसेच संगीतकारांनी त्यांना चालीही सुंदर दिल्या आहेत. ही गाणी ज्यांनी गायली आहे, ते भावपूर्ण गाण्यासाठी प्रसिध्द आहेत. संगीत एकत्र बांधून ठेवण्याची किमया भक्तीगीतात सुध्दा आहे जनसामान्यांच्या ओठी ते गाणे रूळलेले असल्यामुळे याची संगती मिळताच आपल्यात अतीद्रिंय अनुभूती साकार होऊ लागते आणि त्याच्या प्रकाशाने आंतरिक जीवन ढवळून निघते अपवाद म्हणून असेही होऊ शकते की, आपल्या आवडीनिवडीनुसार कोणीही कोणताही गीत ऐकून आनंद घेऊ शकतो. पहाटेच्यावेळी गाणी ऐकली की आपण आजही क्षणभर देहभान विसरतो. व आपले हात काम करायचे थांबतात. आणि त्या स्वरांच्या बरोबर आपणही ते गाणे गुणगुणायला लागतो. नक्कीच अशा उत्साहवर्धक वातावरणामुळे दिनचर्येची चांगली सुरुवात व्हावी, थोडक्यात असे म्हणावे लागेल मरगळलेल्या किंवा आनंदात भर टाकणाऱ्या मनावर संगीत हा उत्तम उपाय होऊ शकतो.

– प्रा. डॉ. सुनील पारीसे
''श्रुतीनाद''
प्लॉट नं. ४६ विद्यानगर
पो. गांधी नगर, अकोला
(महाराष्ट्र) मो. कं. ९४०३८८२३३४.

नृत्यामध्ये शिर (डोकं), स्कंध (हात), वक्ष (छाती), उदर (पोट) पसलियाँ (बरगड्या), दात, जीभ या आठ शारीरिक अवयवांद्वारे हावभाव व्यक्त केले जातात. विविध माध्यमातून नृत्य प्रदर्शनामध्ये देखिल अनेक प्रकार आहेत. उदा. हाताचे ५, छातीचे ५, पोटाचे ४, तसेच पाठ व कंबर यांच्या संचलनाचे ५ – ५ प्रकार मानले गेले आहेत. सहा प्रकारे नाक, छत्तीस प्रकारे डोळे, तेरा प्रकारे हाताचे संचलन; या व्यतिरिक्त भुवयाँ आणि गाल यांच्या कंपनाने सूक्ष्म भावांची अभिव्यक्ती होते. विवाहासारख्या प्रसंगी ताल प्रधान तांडव नृत्य केले जात असे. दक्ष राजाच्या यज्ञ विध्वंसाच्यावेळी आणि त्रिपूर राक्षसाच्या संहार प्रसंगी शंकराने तांण्डव नृत्य केले होते. हे नृत्य तण्डू या मुनींना शंकराने शिकविले म्हणून यास 'ताण्डव' असे नाव पडले. पार्वती भावप्रधान 'लास्य' नृत्य करत असे. नृत्य व नृत्त या दोन्हीचे सूक्ष्म निरीक्षण; विविध मुद्रा आणि नृत्य मुद्रांसह देविदेवतांच्या मूर्तिंमध्ये आपल्याला पहावयास मिळते.

– संगीत मासिकातून साभार

कोणते

Scanned by CamScanner